

Indicators affecting the development of revolutionary institutions based on jihadi culture, based on the history of the contemporary revolution and the Islamic Revolution of Iran

Mahmoud Hamza ¹

Received: 2 March 2024

Mehdi Soltani Far ²

Reception: 10 April 2024

Hadi Hamtani ³

abstract

Jihadi culture is a progressive and non-static culture in Islamic society, and if realized, it can remove obstacles to the revolution, the Islamic system, and society. To realize this, its desirable indicators must be evaluated and, after being identified, put into practice. The most important indicators of jihadi culture include insight, timely action, sincerity, perseverance, duty-orientedness, and obedience to the leadership. This article has tried to examine these indicators by emphasizing the orders of the Supreme Leader and using a "qualitative" method. The purpose of this research is to identify the indicators effective in the development of revolutionary institutions based on jihadi culture so that it can become a model for social behavior in the Islamic system, especially in the political sector. For example, if the jihadi culture model enters the field of development of revolutionary institutions, the indicators of political culture and public participation will grow significantly. As a result, the aforementioned indicators, which are among the most important indicators of jihadi culture in the development of revolutionary institutions, can help the Islamic system and society reach the desired level.

¹ PhD student in public administration, Semnan Branch, Islamic Azad University, Semnan, Iran

² Associate Professor, Department of Management, Semnan Branch, Islamic Azad University, Semnan, Iran (Supervisor)
hematani_hadi@yahoo.com

³ Associate Professor, Department of Basic Sciences, Semnan Branch, Islamic Azad University, Semnan, Iran (advisor)

<http://doi.org/10.30510/pssci.2025.492634.1162>

شاخص های موثر بر توسعه نهادهای انقلابی مبتنی بر فرهنگ جهادی با تکیه بر تاریخ

انقلاب معاصر و انقلاب اسلامی ایران

محمود حمزه^۱ تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۲/۱۲

مهدی سلطانی فر^۲ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۲/۰۱

هادی همتیان^۳

چکیده

فرهنگ جهادی یک فرهنگ پیشرو و غیرایستا در جامعه اسلامی است و در صورت تحقق، می تواند موانع مقابل انقلاب، نظام و جامعه اسلامی را از میان بردارد. برای تحقق این مهم، باید شاخص های مطلوب آن را ارزیابی کرد و بعد از شناسایی، به عرصه اجرا درآورد. از مهم ترین شاخص های فرهنگ جهادی، می توان به بصیرت، عمل بهنگام، اخلاص، استقامت، تکلیف مداری و اطاعت از رهبری اشاره کرد. این نوشتار کوشیده است تا با تأکید بر فرمایش های مقام معظم رهبری و با روش «کیفی»، این شاخص ها را بررسی کند. هدف این پژوهش شاخص های موثر بر توسعه نهادهای انقلابی مبتنی بر فرهنگ جهادی است تا الگویی برای رفتارهای اجتماعی در نظام اسلامی، به ویژه در بخش سیاسی، قرار گیرد. برای نمونه، اگر الگوی فرهنگ جهادی وارد حوزه توسعه نهادهای انقلابی شود شاخص های فرهنگ سیاسی و مشارکت عمومی به گونه ای چشمگیر رشد خواهد داشت. نتیجه اینکه شاخص های گفته شده، که از مهم ترین شاخص های فرهنگ جهادی در توسعه نهادهای انقلابی است می تواند نظام و جامعه اسلامی را برای رسیدن به سطح مطلوب یاری رساند.

کلید واژه ها: انقلاب فرهنگی، توسعه، تاریخ معاصر، فرهنگ

جهادی، مدیریت جهادی، نهادهای انقلابی

^۱ دانشجوی دکتری مدیریت دولتی، واحد سمنان، دانشگاه آزاد اسلامی، سمنان، ایران

^۲ دانشیار گروه مدیریت، واحد سمنان، دانشگاه آزاد اسلامی، سمنان، ایران (استاد راهنما)

hematian_hadi@yahoo.com

^۳ دانشیار گروه علوم پایه، واحد سمنان، دانشگاه آزاد اسلامی، سمنان، ایران (استاد مشاور)

مدیریت جهادی را می توان یکی از مفاهیم جدید در علم مدیریت دانست که متناسب با شرایط اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی، سیاسی و امنیتی کشور ایران است. البته همانطور که مفهوم مدیریت سابقه ای دیرینه در تمدن تاریخی و منابع دینی دارد ولی کلیت مدیریت به عنوان یک علم، از اواخر قرن هجدهم میلادی با تئوری تقسیم کار آدام اسمیت شکل گرفته است؛ مفهوم مدیریت جهادی، در حالیکه سابقه دیرینه ای در تمدن ایرانی و منابع دین مبین اسلام دارد و مبانی فلسفی و الگوی علمی خود را از این منابع میگیرد، یک مفهوم جدید به شمار می آید. مدیریت جهادی در واقع سبکی برخاسته از تفکر بومی و متناسب با مقتضیات فرهنگی و اجتماعی ایران است. از ویژگی های این مدیریت خدمت با نیت الهی، خستگی ناپذیری، استقامت در کار، انعطاف پذیری، سرعت عمل، ابتکار و خلاقیت، مدیرپرووری، شجاعت، مسئولیت پذیری همراه با اخلاص و فروتنی است. مدیریت جهادی واجد خصوصیات و ویژگی هایی است که می تواند در موفقیت سازمان ها نقش اساسی ایفا نماید، این ویژگی ها در بطن دستورها، توصیه ها، نظرها و شیوه های بکار گرفته شده توسط پیشوایان دین حضور و وجود عینی دارد، ولی برای استفاده از آن در سطوح سازمانی و کاربردی کردن آنها در سازمانها، نیاز به کار پیشگامانه و دور از هراس و خود کم بینی صاحب نظران مدیریت و پژوهش دارد. سازمان و تشکیلاتی کارایی (کارایی مفهومی است که هزینه ی منابع صرف شده در فرآیند کسب هدف را ارزیابی می کند بدین صورت که مقایسه خروجی ها به دست آمده با ورودی های مصرف شده میزان کارایی را مشخص می کند برای سنجش کارایی هزینه ی تامین منابع انسانی ، هزینه ی استفاده از تجهیزات، نگهداری تسهیلات و نرخ بازگشت سرمایه و نظایر آن مورد ملاحظه قرار می گیرد . دارد که مدیری هوشمند و وفادار به حفظ ارزش ها و هنجارها، توانایی های جامعه و افزایش بازدهی در رأس آن قرار گرفته باشد. در این گونه نهادها مدیر از استبداد رأی پرهیز می کند و با ساختاری غیرمتمرکز، اختیارات خود را به افرادی که ظرفیت های خوبی دارند تفویض و انگیزه های کارمندان را تقویت می کند، برای بهره وری مجموعه تحت امر خود می کوشد و از مشارکت آنها در امور مربوطه بهره می برد. آفت مدیریت جهادی افراط و تفریط و زندگی چندزیستی و جزیره ای کسانی است که در رأس امور قرار می گیرند، بدین معنا که در جلسات و همایش ها، سخنرانی ها و جلسه ها سخنوری توانا هستند و همواره نویدهایی می دهند، اما ورای سیمای ظاهرالصلاح آنها، چهره

دیگری نهفته است که ناخواسته و جاهلانه و یا خدای ناکرده مغرضانه، نیات منفی و اهداف مخربی را پیگیری می‌کند و در عرصه عمل، پیگیر اجرای برنامه‌های سازنده نیست. این مدیران، فضای ناسالم و غیرقابل اعتمادی را به وجود می‌آورند و با برخی از عملکردهای خود، هزینه‌های گزافی را به مردم و بیت‌المال تحمیل می‌کنند. آنان به جای ضوابط درست و منطقی، روابطی ناسالم را در سازمان خود مستقر می‌سازند؛ ذخیره‌های ارزشمند را در راه باندبازی، قوم‌گرایی و جاه‌طلبی خود مصرف می‌کنند؛ در عزل و نصب‌ها به جای در نظر گرفتن معیارهای منطقی، ارزشی، علمی و شایسته‌سالاری، قدرت‌طلبی، شهرت‌گرایی و کسب اقتدار تبلیغاتی و برتری‌جویی را در نظر می‌گیرند و افرادی را جذب می‌کنند که در برابر وجدان و جامعه خود استقلال فکری، تعهد و احساس مسئولیت ندارند و صرفاً با چاپلوسی و رفتارهای تملق‌آمیز برای تحکیم مقامی که به دست آورده‌اند، تلاش می‌کنند؛ برای حفظ ظاهر، برخی کارهای سطحی، تقویمی، مقطعی و زودگذر را انجام می‌دهند و سعی می‌کنند در گزارش‌ها و آمارها، سازمان خود را مطلوب و موجه جلوه دهند. این گونه مدیران، خود را در برابر نظارت‌های قانونی و تشکیلات حقوقی و قضایی پاسخگو نمی‌دانند؛ شفاف عمل نمی‌کنند؛ عزمی برای رفع عیوب سازمان و برطرف کردن کاستی‌ها ندارند و مجموعه خود را در عالم تخیلات و اوهام، عالی و موفق جلوه می‌دهند و تمام امتیازات و خوبی‌ها را به خود و خرابی‌ها و ناکامی‌ها را به دیگران منتسب می‌کنند. این افراد نه تنها با مدیریت جهادی موافق نیستند، بلکه چون در این فرایند نادرستی‌ها و کج‌روی‌های آنان افشا می‌شود، با این نوع مدیریت به شدت مخالفت می‌کنند. در این راستا هدف تحقیق حاضر شناسایی شخص‌های موثر بر فرهنگ جهادی بر توسعه نهادهای انقلابی است.

فرهنگ جهادی

کلمه «جهاد» در عربی، مصدر ثلاثی مزید باب مفاعله از ماده «جهد» است. «جهد و جُهد» در زبان عربی، به معنای «طاقت، مشقت، نیرو و سختی» آمده است؛ اما این معنی وقتی در باب مفاعله به کار می‌رود در قالب «مجاهده و جهاد»، معنای تلاش همراه با رنج را می‌رساند. (قرشی، ۱۳۹۸، ج ۲، ص ۷۸) بنابراین، می‌توان نتیجه گرفت که در معنای لغوی «جهاد»، نوعی تلاش مضاعف و با حداکثر طاقت نهفته است. «فرهنگ جهادی» را باید آمیزه‌ای از مفاهیم ارزشمندی همچون «فرهنگ»، «جهاد»، «رزمندی»، «تلاش بی وقفه» و «سازمان دهی بهینه» دانست. این مفهوم، که یک مفهوم برخاسته از ارزش‌های اصیل اسلامی است، به طور خاص در گستره تشیع

و در دوران معاصر در قالب انقلاب اسلامی قابل مشاهده است. فرهنگ جهادی عنصری است که از یک سو، بار فرهنگی دارد؛ یعنی هم مجموعه ای از باورها و اعتقادات و آداب و رسوم رایج است و هم نظم دهنده به حرکت جمعی یک ملت در جهتی خاص است. به عبارت دیگر، نمایانگر مظاهر زندگی و حیات یک ملت به شکلی خاص است. از سوی دیگر، ارزشی متعالی و اسلامی مانند جهاد را در جامعه به فعلیت می‌رساند. به بیان دیگر، «فرهنگ جهادی» یعنی اینکه روحیه ایثار، تلاش مضاعف، مبارزه و مقاومت در مقابل دشمن در همه عرصه‌ها در یک ملت تبدیل به فرهنگ رایج شده و مورد اقبال عمومی قرار گیرد. در این صورت، فایده این فرهنگ آن است که ملت آماده مبارزه هرگز طعم شکست را نخواهد چشید و همه دشمنی‌ها و توطئه‌ها در مقابل این ملت نقش بر آب خواهد شد.

(بستانی، ۱۳۹۸: ۴۵).

نهادهای انقلابی

تجربه جدید پیشروی تاریخ و مبدأ تحولات مهم در تاریخ معاصر ایران، انقلاب اسلامی بوده است. با پیروزی انقلاب اسلامی اولویت‌های نوینی برای جامعه مطرح گردید که در واقع پس از انقلاب، انقلابیون یا باید تمامی میراث پیش از انقلاب را کنار می‌نهادند و طرحی نو می‌افکندند و یا تلفیقی از آموزه‌های دو دوره با توجه به مبانی گوناگون آن ارائه می‌دادند. به نظر می‌رسد تحولات ساختاری ناشی از انقلاب اسلامی در نظام حقوقی از دو جنبه قابل ارائه هستند؛ نخست نهادهایی که پیش از انقلاب اسلامی وجود نداشتند و بنا بر اقتضای شرایط سیاسی، اجتماعی و اقتصادی تأسیس شدند و دوم نهادهایی که پیش از انقلاب وجود داشتند ولی با شرایط جدید تغییر بنیادین یافتند (میرحسینی، ۱۳۹۹، ص ۷۲). در این میان تأسیس برخی از نهادها و سازمان‌ها نیز از اولویت‌های کشور به شمار آمده و در دستور کار قرار گرفت. به عبارتی در آن برهه حساس پس از انقلاب، ضرورت وجود تشکیلاتی با عنوان «نهادهای انقلابی» در جهت پاسداری از انقلاب اسلامی و محقق ساختن اهداف آن احساس می‌شد که وجود آن‌ها را می‌توان پاسخی به مقتضیات و نیازهای انقلاب و از ملزومات اداره کشور دانست.

پیشینه تحقیق

اختر شهر (۱۴۰۲) تحقیقی با عنوان جهاد فرهنگی بستر ساز رسیدن به وضعیت مطلوب انقلاب اسلامی در اندیشه مقام معظم رهبری با تاکید بر فرهنگ انتظار انجام دادند. پژوهش بر این فرضیه استوار است که جهاد

فرهنگی از منظر مقام معظم رهبری، سه شرط اساسی دارد: اولاً، باید جهاد باشد؛ در آن یعنی تلاش و کوشش است. ثانیاً، در مقابل دشمن صورت می‌گیرد. لذا، هر موضوع فرهنگی که دشمن حساس می‌شود و یا درصدد تخریب آن است، در حوزه جهاد فرهنگی می‌گنجد. ثالثاً، باعث رشد شود. لذا، جهاد فرهنگی، حرکت فرهنگی به همراه رشد و فعل و انفعال را در ذهن، مغز و جان و عواطف انسان به وجود می‌آورد.

قاعدعلی و همکاران (۱۳۹۹) تحقیقی با عنوان سیر تطور مدیریت جهادی در نهادهای انقلاب اسلامی انجام دادند. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد جهاد سازندگی در سیر تطور خود پنج دوره عمر را تجربه کرده است. شروع هر یک از دوره‌ها به ترتیب عبارت است از: تشکیل جهاد سازندگی (۱۳۵۸)، شروع جنگ تحمیلی (۱۳۵۹)، وزارتخانه شدن جهاد سازندگی (۱۳۶۲)، پایان جنگ تحمیلی (۱۳۶۷) و ادغام در وزارت کشاورزی (۱۳۷۹). مدیریت و فرهنگ جهادی در دوره اول متولد شد و رشد یافت و در دوره دوم تقویت شد و در دوره سوم به بلوغ کامل رسید؛ اما با پایان یافتن جنگ و شروع دوره چهارم، مدیریت جهادی افول کرد و در دوره پنجم همزمان با ادغام جهاد سازندگی در وزارت کشاورزی استحاله شد. قرائی و همکاران (۱۳۹۸) تحقیقی با عنوان مقاله پژوهشی: بررسی نقش و تاثیر فرهنگ سازمانی بر مدیریت جهادی با تاکید بر دیدگاه حضرت آیت‌الله العظمی امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی) انجام دادند. در این تحقیق مولفه‌های مدیریت جهادی در هفت مفهوم مشارکت سازمانی؛ انعطاف‌پذیری سازمانی؛ رسالت و مأموریت سازمانی؛ سازگاری سازمانی؛ انطباق‌پذیری سازمانی؛ نوآوری و خلاقیت و فرهنگ جهادی و مولفه‌های مدیریت جهادی در چهار مفهوم دینی و اخلاقی؛ مدیریتی؛ سازمانی و شخصیتی دسته‌بندی گردیدند.

ترک زاده و همکاران (۱۳۹۶) تحقیقی با عنوان تدوین الگوی مدیریت جهادی مبتنی بر بیانات مقام معظم رهبری (دام ظلّه‌العالی) انجام دادند. یافته‌های پژوهش حاضر نشان داد که برخی از مهم‌ترین مؤلفه‌های الگوی مدیریتی اسلامی- ایرانی پیشرفت در بُعد ارزشی- نگرشی شامل دوراندیشی، واقع‌گرایی، عدالت محوری، ولایت مداری، دین محوری، مردم مداری و توجه به آرمان‌های انقلاب اسلامی؛ در بُعد رفتاری- عملکردی شامل توکل، تواضع و فروتنی، ساده زیستی، سعه صدر، اخلاص و تعظیم شعائر اسلامی؛ و در نهایت در بُعد ویژگی‌های مدیریتی شامل استفاده از تمام ظرفیت‌ها، حرکت مبتنی بر علم و درایت، مشارکت گروهی، صبر و استقامت، استفاده از نیروهای متعهد و متخصص،

برنامه-ریزی، ارتباطات سازنده، قانون-مداری، اولویت-بندی و توانمندسازی کارکنان است.

فرهی و همکاران (۱۳۹۵) تحقیقی با عنوان طراحی الگوی فرهنگ جهادی یکی از نهادهای انقلاب اسلامی انجام دادند. نتایج تحقیق، گویای آن است که الگوی فرهنگ جهادی در چهار مولفه: معنویت محوری (با امتیاز ۱۰۰)، ورزشدگی (با امتیاز ۹۵)، مجاهدت محوری (با امتیاز ۸۶) و انطباق محوری (با امتیاز ۱۰۰)، طراحی شده است. یافته‌های تحقیق همچنین نشانگر آن است که مولفه‌های معنویت محوری و انطباق محوری، دارای بالاترین درجه اهمیت بین مولفه‌های فرهنگ جهادی است.

پور صادق و همکاران (۱۳۹۴) تحقیقی با عنوان بررسی تأثیر مدیریت جهادی بر اثربخشی سازمان در سه بعد رهبر، پیرو و زمینه انجام دادند. نتایج نشان می‌دهد که از میان سه بعد رهبر، پیرو و زمینه در مدیریت جهادی، ابعاد پیرو و زمینه بر اثربخشی سازمان تأثیر معنی‌داری دارد در حالی که بعد رهبر مدیریت جهادی بر اثربخشی سازمان آموزش و پرورش تأثیر مثبت و معنی‌داری ندارد.

با توجه به ادبیات تحقیق می‌توان فرضیه‌های زیر را تدوین کرد: بصیرت بر توسعه نهادهای انقلابی مبتنی بر فرهنگ جهادی تأثیر دارد. عمل بهنگام بر توسعه نهادهای انقلابی مبتنی بر فرهنگ جهادی تأثیر دارد. اخلاص بر توسعه نهادهای انقلابی مبتنی بر فرهنگ جهادی تأثیر دارد. استقامت بر توسعه نهادهای انقلابی مبتنی بر فرهنگ جهادی تأثیر دارد. تکلیف‌مداری بر توسعه نهادهای انقلابی مبتنی بر فرهنگ جهادی تأثیر دارد.

اطاعت از رهبری بر توسعه نهادهای انقلابی مبتنی بر فرهنگ جهادی تأثیر دارد.

روش تحقیق

با توجه به نوع هدف پژوهش، روش انجام تحقیق کتابخانه‌ای بود. اطلاعات و داده‌ها از طریق مطالعه کتب، اسناد و مقالات موجود در کتابخانه و اینترنت جمع‌آوری شد. از سوی دیگر چون تجزیه و تحلیل اطلاعات در اشکال مختلف غیرکمی و یا غیرمقداری هستند، مداخله‌ای از طرف محقق اعمال نشده است. روش تحقیق به شیوه توصیفی - کیفی و از نوع تحلیل اسنادی است. جهت جمع‌آوری داده‌ها، منابع گوناگون به دقت مطالعه شد و نظرات و اندیشه‌های آیت‌الله خامنه‌ای رهبر معظم انقلاب در حوزه فرهنگ جهادی تا پایان سال ۱۴۰۲ استخراج و فیش‌برداری گردید. جامعه هدف پژوهش کلیه منابع و مراجع موجود و مرتبط با

دیدگاه‌های آیت‌الله خامنه‌ای رهبر معظم انقلاب در حوزه فرهنگ جهادی و نهادهای انقلابی می‌باشد. در این مطالعه نیازی به نمونه‌گیری نیست و کلیه منابع و مراجع مورد بررسی و تحلیل قرار گرفت.

یافته ها

شاخص‌های فرهنگ جهادی در انقلاب معاصر

۱. اخلاص

از منظر رهبری، «اخلاص» به معنای آن است که انسان کار را برای خدا و به عشق انجام وظیفه انجام دهد. بنابراین، انسان مخلص برای هوای نفس و رسیدن به مال و ثروت یا مقام و نام نیک کاری را انجام نمی‌دهد و قضاوت تاریخ و انگیزه‌های نفسانی در نیت او تأثیری ندارد و رذایلی مانند حسد، طمع، حرص، زیاده‌طلبی و افزون‌طلبی نمی‌تواند برای او انگیزه انجام عمل قرار گیرد، درحالی که کار را برای خدا و محض انجام وظیفه محقق می‌کند (ستاری، ۱۳۹۸: ۴۳).

با این معنا، معظم له اخلاص را پایه و اساس کار بسیج، که به عنوان الگوی برتر فرهنگ جهادی مطرح است، می‌دانند و بارها خطاب به بسیجیان تأکید می‌کنند که باید اخلاص را به عنوان یکی از عناصر موفقیت در جهاد در کنار سایر عناصر، مثل بصیرت و عمل بهنگام به کار گیرند، تا جایی که عمده موفقیت نیروهای جهادی کشور را در گذشته، به ویژه دوران دفاع مقدس، در عامل معنوی اخلاص می‌دانند و به صراحت، بیان می‌دارند که اگر اخلاص و عامل معنوی را از نیروهای نظامی ما بگیرند هیچ چیز برایشان باقی نمی‌ماند. (جوادی، ۱۳۹۸: ۴۱). بنابراین، شاخص اخلاص یکی از شاخص‌های اصیل و اساسی فرهنگ جهادی است که ریشه در تعالیم قرآن و فرمایش‌ها و سیره اهل بیت (ع) دارد و بدون آن فرهنگ جهادی فاقد محتوا و معنای اصلی خودش خواهد بود.

۲. تکلیف‌مداری

«تکلیف»، که در فارسی به معنای «وظیفه، دستور و کار واجب» است، در اصل، از ماده «کلف» و مصدر «کلفت» به معنای سختی و رنج است و گویا این معنا را می‌رساند که وظیفه‌ای بر عهده کسی نهاده شود که در انجام آن وظیفه به مشقت و سختی بيفتد (ر.ک: دهخدا، ۱۳۷۳، ذیل واژه تکلیف) و این مناسب معنای کلمه تکلیف در بعضی لغت‌نامه‌های فارسی است که آن را به «رنج افکندن و بار کردن» معنا کرده اند (معین، ۱۳۶۲، ذیل واژه تکلیف). در اصطلاح شرعی نیز به اموری که شخص از سوی شارع موظف به انجام آن است «تکلیف» می‌گویند. به فرموده مقام معظم رهبری:

«تکلیف» به معنای کلفت را بر دوش کسی بار کردن است، و خدا بزرگ‌ترین مکلف، و انسان برترین مکلف است. (امام خامنه‌ای، ۱۳۹۴: ۵۴).

در اصطلاح سیاسی نیز تکلیف به وظیفه مردم در قبال حکومت و لزوم رعایت قوانین و مقررات آن حکومت گفته می‌شود. اما در کنار همه اینها، وقتی در میان شاخص‌های فرهنگ جهادی از «تکلیف» و «تکلیف محوری» سخن به میان می‌آید، مقصود احساس وظیفه هر انسان مسلمان انقلابی و مجاهد نسبت به انقلاب و آرمان‌های آن است، به گونه ای که این احساس وظیفه شخص را به میدان دفاع از انقلاب و حرکت در مسیر انقلاب و جهاد در راه خدا هدایت کند. در این صورت، شخص دارای یکی از عناصر مهم روحیه و فرهنگ جهادی بوده و معنویت و تقوا را در حد اعلای آن داراست. (همان، ۱۸ خرداد ۱۳۶۸) از این رو، مقام معظم رهبری نقطه اساسی در زندگی انقلابی و رفتار مجاهدانه امام خمینی (ره) را این می‌دانند که حضرت امام در اراده الهی و تکلیف شرعی محو می‌شد و هیچ چیز برایش غیر از انجام تکلیف مطرح نبود.

(همان، ۱۹ خرداد ۱۳۶۸)

البته این تأکید بر انجام تکلیف در دل خود، اسراری دارد که با دقت در رفتار و گفتار بزرگان دین و رهبران وارسته انقلاب می‌توان به آن دست یافت. یکی از این اسرار دوری از یأس و ناامیدی و شوق به حرکت و تلاش در جهت تحقق آرمان‌های اسلامی است. بر اساس دیدگاه تکلیف مدارانه امام راحل و پیروان ایشان، که ناشی از درس آموختن در مکتب اهل بیت پیامبر (ص) و الهام گرفتن از قیام باشکوه اباعبدالله الحسین (ع) است، حتی در صورت شکست ظاهری و بالاتر از آن، کشته شدن در راه خدا و در راه انجام تکلیف الهی، باز هم انسان مغبون نبوده و به هدف اصلی، که انجام تکلیف الهی بوده، نایل شده است. در چنین شرایطی، نه تنها جای یأس و ناامیدی نیست، بلکه احساس شور و شوق و امید بر انسان حاکم می‌شود. (همان)

نتیجه دیگر این نگاه مدد گرفتن از غیب و تکیه به خداوند تعالی و وعده‌های اوست؛ زیرا وعده الهی بر این است که هر کس او را یاری کند و برای او قدم بردارد خداوند هم او را یاری خواهد کرد: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِن تَنْصُرُوا اللَّهَ يَنْصُرْكُمْ وَيُثَبِّتْ أَقْدَامَكُمْ» (محمد: ۷)؛ ای کسانی که ایمان آورده اید، اگر خدا را (پیامبر و دین و کتاب او را) یاری نمایید خدا هم شما را (در رسیدن به اهدافتان) یاری می‌کند و قدم‌های شما را استوار می‌سازد.

۳. اطاعت از رهبر

شاخص اطاعت از رهبری در نظام اسلامی با سایر نظام‌ها تفاوت دارد. در نظام اسلامی، حاکمیت و سرپرستی جامعه از آن خداوند است و هیچ انسانی حق ندارد بدون اذن او اداره امور سایر انسان‌ها را به دست گرفته یا بر آنان حکم براند، خداوند این حاکمیت را از مجاری خاصی اعمال می‌کند. (همان، ۲۰ تیر ۱۳۶۹) نمونه این حاکمیت الهی در جامعه، حاکمیت انبیا و ائمه معصوم (ع) است. از آن رو که رهبری جامعه رهبری الهی است و باید شاخص‌های ولایت الهی را دارا باشد، بنابراین، اطاعت از او در راستای اطاعت از خداوند بوده و تکلیف شرعی است، درحالی که در سایر نظام‌های غیرالهی، رهبری به سبب مأذون نبودن از سوی خداوند برای حکومت، طاغوت شمرده شده و اطاعت از او در شرایط عادی مستلزم شرک و حرام است. به طور کلی، می‌توان گفت: «ولایت یعنی: پیوند و ارتباط تنگاتنگ و مستحکم و غیرقابل انفصال و انفکاک»؛ (همان، ۲۹ آذر ۱۳۶۸) بدین معنا که همه اجزای جامعه اسلامی با یکدیگر و با محور جامعه، یعنی ولی اتصال و هماهنگی دارند و ازاین روست که یک اتحاد و ائتلاف اعتقادی و همچنین عاطفی در جامعه شکل می‌گیرد. در چنین شرایطی، جامعه اسلامی می‌تواند عناصر همسو با خود را، حتی در بیرون جامعه و در بین سایر ملل جذب کرده، اقدام به دفع دشمنان خود نماید. در این صورت، لازمه توحید، جامعه اسلامی و ولایت است: «أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَمَاءُ بَيْنَهُمْ»؛ (فتح: ۲۹) در برابر کفار نیرومند و سرسخت و در میان خودشان مهربان اند. (امام خامنه‌ای، ۲۹ آذر ۱۳۶۸) ازاینجا، باید گفت: مسئله حکومت و ولایت و حاکمیت والای جامعه مهم ترین و حساس ترین مسئله‌ای است که یک ملت با آن مواجه بوده و تعیین کننده ترین مسئله برای آن ملت است.

(همان، ۲۰ تیر ۱۳۶۹).

۴. بصیرت

یکی از مهم ترین شاخص‌های فرهنگ جهادی «بصیرت» است. مواجهه با دشمن نیاز به شناخت عمیق و دقیق از وضعیت خود و دشمن دارد. مقام معظم رهبری بارها در تبیین شاخص‌های انقلابی بودن و ملزومات مقاومت و جهاد در مقابل استکبار، بر شاخص «بصیرت» تأکید کرده و آن را از اساسی ترین ارزش‌های انقلاب در مواجهه با دشمنان برشمرده اند. ایشان در یک تعریف ابتدایی، «بصیرت» را به معنای «گم نکردن راه، اشتباه نگرفتن راه، دچار بیراهه ها و کج راهه ها نشدن، تأثیر نپذیرفتن از وسوسه خناسان و اشتباه نگرفتن کار و هدف» دانسته اند. (امام خامنه‌ای، ۱۹ دی ۱۳۹۰) معظم له شاخص «بصیرت» را شاخص اصلی بسیج می‌دانند:

معیار بسیج، بصیرت است و ایمان... بصیرت به او تفهیم می‌کند که چگونه حرکت کند، معیارها را چگونه تشخیص بدهد، راه را چگونه طی کند.

(همان، ۴ آذر ۱۳۸۸)

طبق نظر رهبر انقلاب، در تحلیل شاخص «بصیرت» دو سطح را می‌توان تحلیل و ارزیابی کرد: نخست سطح اصولی و مرتبط با جهان بینی؛ و سطح دیگر، که روبنایی است، بصیرت مرتبط با حوادث و وقایع روز است. در سطح اصولی، انسان در انتخاب جهان بینی و فهم اساسی مفاهیم توحیدی، با نگاه توحیدی به جهان طبیعت، حایز بصیرت می‌شود که همان هدفمندی دنیا و طبیعت و در نتیجه، انسان است. این نوع نگرش لازمه نگاه توحیدی است. لایه دوم بصیرت مرتبط با حوادث گوناگون است. این بصیرت به معنای آن است که انسان در حوادثی که پیرامون او می‌گذرد و در حوادثی که پیش روی اوست و به او ارتباط پیدا می‌کند، تدبیر کرده، سعی کند از حوادث به شکل عامیانه و سطحی عبور نکند. (همان، ۴ آبان ۱۳۸۹)

۵. عمل بهنگام

یکی از شاخص‌های فرهنگ جهادی شاخص «عمل بهنگام» است. این شاخص به نوعی کامل‌کننده شاخص «بصیرت» است و هرکدام - به ترتیب - ناظر به دو بعد شناختی و عملی فرهنگ جهادی هستند. شاخص «بصیرت» در مرحله شناختی، به فرد توان شناخت وظیفه می‌دهد، و شاخص «عمل بهنگام» او را موفق به اجرای به موقع محتوای این شناخت، یعنی وظیفه لازم می‌کند. «عمل بهنگام» یا همان «لحظه شناسی» شاخصی است که در صورت نبود آن، سایر عناصر نتیجه نخواهد داد یا - دست کم - توقع نتیجه مطلوب از سایر عناصر در نبود آن چندان صحیح به نظر نمی‌رسد؛ زیرا همه بصیرت‌ها و اخلاص‌ها در مقام عمل، اگر منجر به اقدام شایسته در وضعیت مطلوب و زمان مناسب نگردد عملاً بی نتیجه بوده یا حتی ممکن است نتیجه عکس بدهد. بنابراین، رهبر انقلاب برای نشان دادن اهمیت وقت‌شناسی در فرهنگ جهادی می‌فرماید: لحظه‌ها را باید شناخت. اگر چنانچه انسان وقت‌شناس نباشد، نداند کدام کار را در کجا باید انجام داد، ممکن است خطاهای بزرگی از انسان سر بزند.

۶. استقامت

«ایستادگی، استقامت و ثبات قدم» را باید یکی از مؤلفه‌های مهم فرهنگ جهادی نامید. این شاخص، که به علت ایفای نقش مهم خود در فرهنگ جهادی، گاه مرادف با خود کلمه «جهاد» و «مقاومت» به کار می‌رود، در

حقیقت در کنار سایر شاخص‌های فرهنگ جهادی قرار دارد. طبق تعریف اهل لغت، «استقامت» به معنای «ایستادگی، پایداری، ثبات و سکون و آرامش (ر.ک: دهخدا، ۱۳۷۳، ج ۳، ص ۳۱۹۱) و ایستادگی کردن» بوده و معنای «مقاومت در برابر چیزی» نیز از آن استفاده می‌شود. (ر.ک: معین، ۱۳۶۲، ج ۱، ص ۲۵۵)

بدین روی، استقامت و ثبات قدم یکی از مفاهیم ارزشمند و قابل توجه ویژه در فرهنگ اسلامی است، تا جایی که قرآن کریم گاهی در ستایش اهل ایمان، آنان را پایدار بر طریق حق می‌خواند: «إِنَّ الَّذِينَ قَالُوا رَبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا تَتَنَزَّلُ عَلَيْهِمُ الْمَلَائِكَةُ أَلَّا تَخَافُوا وَلَا تَحْزَنُوا وَأَبْشِرُوا بِالْجَنَّةِ الَّتِي كُنتُمْ تُوعَدُونَ»؛ (فصلت: ۳۰) بی تردید، کسانی که (از ته دل) گفتند: پروردگار ما الله است، سپس (در مرحله عمل) پایداری ورزیدند فرشتگان بر آنها (در دنیا به نحو تأیید غیبی، یا در وقت مرگ، یا هنگام برانگیخته شدن از قبر) فرود آیند (و گویند): هرگز مترسید و غمگین نشوید و شما را مژده باد به بهشتی که (در دنیا) وعده داده می‌شدید.

مؤلفه‌های مقاومت ساز فرهنگ جهادی

با مراجعه به قرآن کریم می‌توان مهمترین مؤلفه‌ها و ویژگی‌های نقش آفرین فرهنگ جهادی برای تقویت مقاومت اسلامی، در حیطه‌های سه گانه را به شرح زیر شمارش کرد:

۱- مؤلفه‌های بینشی یا معرفتی

الف) خدامحوری

مهمترین مؤلفه، روح و خمیرمایه فرهنگ جهادی، خدا محوری و بینش توحیدی است که نقش بسزایی در تقویت مقاومت اسلامی دارد. توحید اصل علوم، سرّ معارف، مایه دین، بنای مسلمانی و فارق دوست از دشمن است و هر طاعتی بدون توحید، بی ارزش و سرانجام آن را تاریکی است. انسان موحد، همیشه خود را در محضر خداوند می‌بیند از این رو در برابر مشکلات و ناراحتیها خود را نباخته و همانند امام حسین(ع) در سخت ترین مشکلات استقامت می‌ورزد و شعارش این است که «هُوَنَ عَلَيَّ مَا نَزَلَ بِى أَنَّهُ بَعِثَ اللّٰهُ» (سیدبن طاووس، ۱۳۴۸، ص ۱۱۷)

خدا محوری در «اخلاص» نمود کاملی می‌یابد. اخلاص به معنای خالص کردن، پاک گردانیدن و برگزیدن (ابن منظور، ۱۴۰۸ق، ج ۳، ص ۱۷۳-۱۷۴؛ طریحی، ۱۴۰۸ق، ج ۴، ص ۱۶۸-۱۶۸) و مقصود از آن در فرهنگ اسلامی، پاک کردن نیت از غیر خدا و انجام دادن عمل برای خدا است (رفیق العجم، ۱۹۹۹م، ص ۲۶؛ دهخدا، ۱۳۷۳، ج ۱، ص ۱۲۹۴).

ب) ولایت مداری

یکی دیگر از مهمترین مؤلفه‌های فرهنگ جهادی و نقش آفرین در تقویت مقاومت اسلامی، ولایت مداری است که از نبوت آغاز و در ادامه به امامت رسیده و به ولایت فقیه ختم می‌شود.

پیامبران همانند دیگر افراد جامعه بشریت هستند که بر آنها وحی می‌شود (کَهِف: ۱۱۰؛ فصلت: ۶ و...) (۱۳۷۵: ۳۴۶/۱-۳۴۷)

امامت ادامه نبوت و در لغت به معنای پیشوایی (معین، ۱۳۷۵: ۳۴۶/۱-۳۴۷) پیشروی، و رهبری و در اصطلاح، به معنای ریاست عمومی فردی خاص بر امور دین و دنیای مردم در دنیا بالاصاله یا به جانشینی از پیامبر است، امامت دارای شئون همچون رهبری سیاسی و زعامت اجتماعی و مرجعیت دینی و تبیین و تفسیر وحی و ولایت باطنی و معنوی است که از این جهت امام حجت خدا در زمان، ولیّ الله و انسان کامل است (طباطبایی، ۱۳۴۸: ۱۰۹-۱۲۴. مطهری، ۱۳۷۷، ج ۴، ص ۸۴۱-۸۵۴) و چون امامت دارای شئون والایی است، شیعه آن را همانند نبوت به نصّ و امر الهی و از اصول مذهب می‌داند.

(عابدی، ۱۳۷۷: ۱۷۹. نراقی، ۱۴۰۳: ۱۳۷)

در زمان غیبت امام معصوم، ولایتی که امام معصوم دارد به ولی فقیه منتقل می‌شود. قرآن در آیات متعددی به شرایط زمام‌دار و رهبری اشاره می‌کند؛ از جمله: ۱. عدالت؛ (هود: ۱۱۳) ۲. علم؛ (بقره: ۲۴۷) ۳. امانت‌داری؛ (شعراء: ۱۴۳) ۴. توانایی و حسن تدبیر؛ (بقره: ۲۴۷) ۵. یقین و پایداری و استقامت (سجده: ۲۴) و ...

این شرایط در زمان حضور در پیامبر و ائمه معصومان متبلور است و کامل‌ترین مصداق ویژگی‌هایی که در آیات ذکر شده، پیشوایان معصوم علیهم‌السلام و در عصر غیبت، نزدیک‌ترین افراد به معصومین هستند. بنابراین یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های اسلام ناب، اسلامی است که حاکم آن معصوم یا نزدیک به عصمت باشد تا هم از لحاظ احاطه علمی به احکام و قوانین الهی و هم از لحاظ شناخت اوضاع و احوال موجود و مصالح و مفاسد جزئی و هم از لحاظ تقوی، ورع و عدالت در عالی‌ترین حد ممکن باشد. رهبر جامعه اسلامی، خود الگوی فرهنگ جهادی و تقویت او بر همگان لازم است.

(رک: نساء: ۵۹؛ کلینی، ۱۳۷۵، ج ۱، ص ۶۷ و...)

رهبری و استقامت او یکی از پایه‌های اصلی فرهنگ جهادی است و وجود رهبر جامع شرایط و مقاوم از دستورات صریح قرآنی است: «فَلْيَدْلِكْ فَادْعُ وَ اسْتَقِمْ كَمَا أُمِرْتَ وَ لَا تَتَّبِعْ أَهْوَاءَهُمْ» (شوری: ۱۵) در این آیه شریفه،

علاوه بر جمله «اسْتَقِمْ کَمَا أَمَرْتُ»، جمله «وَلَا تَتَّبِعْ أَهْوَاءَهُمْ» نیز بر لزوم مقاومت رهبری دلالت دارد. امام خامنه‌ای در این باره گوید:

رهبری در جامعه اسلامی و ایران اسلامی، گره‌گشاست. رهبری، یعنی آن نقطه‌ای که هر جا دولت - هر دولتی در ایران - مشکلی داشته باشد، مشکلات را علاجش به دست رهبری حل میشود.... آنجایی که میخواهند مردم را مأیوس کنند، رهبری است که امید به مردم میدهد. آنجایی که میخواهند یک توطئه سیاسی بین‌المللی برای ملت ایران به وجود آورند، رهبری است که قدم جلو میگذارد و تمامیت انقلاب را در مقابل توطئه قرار میدهد.... آنجایی که میخواهند در بین جناحهای گوناگون مردم، اختلاف ایجاد کنند، رهبری است که می‌آید مایه الفت و مانع از تفرقه میشود. آنجایی که میخواهند صندوقهای انتخابات را خلوت کنند و مردم را از حضور در پای صندوقها و رأی دادن مأیوس نمایند، رهبری است که به مردم الگو میدهد و میگوید که انتخابات وظیفه است. آن‌گاه مردم اعتماد میکنند، وارد میشوند و حماسه عظیمی می‌آفرینند. آنجایی که جایگاه ابراز نظر مردم در مسائل انقلاب است، چشم مردم به دهان رهبری است.... (۰۵/۰۹/۱۳۷۶).

ج) بصیرت

یکی دیگر از ویژگی‌های بینشی فرهنگ جهادی که باعث تقویت مقاومت اسلامی می‌شود، بصیرت است. بصیرت، در لغت به معنای عقیده قلبی، شناخت، یقین، زیرکی و عبرت آمده (ابن منظور، ۱۴۰۸ق، ج ۲، ص ۴۱۸) و در اصطلاح، عبارت است از قوه‌ای در قلب شخص، که به نور قدسی منور بوده، به وسیله آن حقایق اشیا و امور را درک می‌کند، همان‌گونه که شخص، به وسیله چشم، صور و ظواهر اشیا را می‌بیند. (تهانوی، ۱۹۹۶ م) برخی گفته‌اند: بصیرت، معرفت و اعتقاد حاصل شده در قلب، نسبت به امور دینی و حقایق امور است. (فراهیدی، ۱۴۱۴ق، ج ۱، ص ۱۶۶) مقام معظم رهبری بصیرت را به «با چشم باز نگاه کردن» تفسیر کرده است. (بیانات در دیدار جمعی از دانشجویان ۱۳۹۵/۰۴/۱۲) خلاصه این‌که بصیرت در دین یعنی روشن‌بینی عمیق در دین و با چشم باز راه دین را برگزیدن و پای آن مقاومت کردن همان‌که خداوند به آن مؤمنان را می‌ستاید: مؤمنان واقعی تنها کسانی اند که به خدا و رسولش ایمان آورده سپس هرگز شک و تردیدی به خود راه ندادند و با اموال و جان‌های خود در راه خدا جهاد کردند اینان راستگو هستند (حجرات، ۱۵). قرآن کریم در آیات فراوانی به بصیرت اشاره کرده است

(انعام، ۵۰؛ هود ۱۸ الی ۲۳).

د) دشمن‌شناسی

یکی دیگر از مهم‌ترین ویژگی‌های فرهنگ جهادی که در مقاومت اسلامی بسیار نقش‌آفرین است، دشمن‌شناسی می‌باشد؛ مقاومت با همه انواع آن در مقابل دشمن معنا پیدا می‌کند چه دشمن درونی باشد و چه دشمن برونی و بدون شناخت دشمن، نمی‌توان در برابر آن مقاومت کرد. از سوی دیگر از نگاه مقام معظم رهبری، وجود دشمن از ارکان همه انواع جهاد است. پس فرهنگ‌سازی جهادی در جامعه و حرکت به‌سوی این نوع از فرهنگ، بدون شناخت دشمن ممکن نیست. مقام معظم رهبری در این باره می‌فرماید:

جهاد، آن عرضِ عریض و آن عملِ شامل و عام و نافعِ تمام‌نشدنی است که در انواع و اشکالِ مختلفِ تحقق پیدا می‌کند... معیارِ جهاد، شمشیر و میدان جنگ نیست. معیار جهاد، همان چیزی است که امروز در زبان فارسی ما در کلمه «مبارزه» وجود دارد... در مبارزه، دو چیز حتماً لازم است: یکی جدّ و جهد و تحرّکی و دوم مقابله با دشمن... جهاد عبارت است از آن تلاشی که در برابر یک چالش خصمانه از سوی طرف مقابل صورت می‌گیرد؛ این جهاد است. آن وقت معنای مدیریت جهادی در اینجا این است که توجه بکنید که حرکت علمی کشور و نهضت علمی کشور و پیشرفت علمی کشور مواجه است با یک چالش خصمانه که در مقابل این چالش خصمانه شما که مدیرید، شما که استادید، شما که دانشجو هستید، باید بایستید؛ این شد حرکت جهادی و مدیریت دستگاه؛ چه مدیریت دانشگاه، چه مدیریت وزارت، چه مدیریت هر بخشی از بخش‌های گوناگون این عرصه‌ی عظیم. (۱۳۹۳/۴/۱۱) دیدار با دانشجویان

ن) خودباوری

اعتماد به نفس به معنی باور آدمی به توانایی‌های خود است. به نحوی که از هیچ کوششی فروگذار نکند و از سختی راه ناامید نشود. (لواسانی و آذربایجانی، ۱۳۹۱، ص ۱۲۱) برخی از دانشمندان غربی همانند باری آل. ریس و رندا برانت اعتماد به نفس را این‌گونه تعریف کرده‌اند: «آنچه درباره خود می‌اندیشید و احساسی که درباره خود دارید و آن برآیند اطمینان به خود و احترام به خویشتن است

(اسلامی، ۱۳۸۱، ص ۲۶-۲۸).

آنچه که باید در بعد روانی اعتماد به نفس مدنظر قرار داد این است که هرگاه انسان برای رسیدن به هدفی که عزم آن را دارد، از موانع راه و شکست‌های احتمالی که ممکن است در بین راه دامن‌گیر او شود، هراسی نداشته و تسلیم نشود و چون توانستن را باور دارد، حتماً به هدف خویش

نائل خواهد شد. بنابراین شک و تردید به خود راه ندادن و تسلیم نشدن در برابر سختی‌ها، موانع و شکست‌ها انسان را به قله‌های موفقیت خواهد رساند (اسلامی، ۱۳۸۱، ص ۲۶-۲۸).

از نگاه اسلام مسلمانان وظیفه دارند با خودباوری و اعتماد به نفس، استقامت کنند. به فرموده قرآن، اصحاب خاص پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) در انجیل به زراعتی می‌مانند که جوانه‌های آن به تدریج نیرومند شده و بر پای خود ایستاده است، به گونه‌ای که کشاورزان را به شگفتی وامی‌دارد (طبرسی، ۱۴۱۵ق، ج ۹، ص ۱۹۲؛ مکارم شیرازی و دیگران، ۱۳۷۵، ج ۲، ص ۱۱۵-۱۱۷).

۲- مؤلفه‌های عاطفی

برای ایجاد فرهنگ یا رفتار خوب و شایسته در جامعه شناخت به تنهایی کافی نیست، چه بسا انسان می‌داند که رفتاری مفید است با آن که به آن علم دارد، ولی برخلاف آن عمل می‌کند. مثال روشن آن، علم به زیان‌های سیگار است. با آن که ضررهای زیادی برای سیگار نقل شده است و با تجربه به اثبات رسیده است، چه بسا، پزشکانی که بیماران خود را از استعمال آن منع می‌کنند، با این وجود خود مبتلا به آن هستند. از این رو، رفتارها تنها معلول ادراک و شناخت نیستند. علاوه بر شناخت، نیروی دیگری وجود دارد که عامل آن احساسات و عواطف است. برای تقویت مقاومت اسلامی، نیز باید به این عوامل دقت شود و در ادامه به برخی از آنها اشاره می‌کنیم:

الف) شجاعت

شجاعت در لغت به معنای شدت و استحکام قلب در مواقع خطر و نبردها است. (طریحی، ۱۴۰۸ق، ج ۴، ص ۳۵۱؛ ابن منظور، ۱۴۰۸ق، ج ۸، ص ۱۷۳). در علم اخلاق «شجاعت» یعنی انقیاد و فرمان‌برداری قوه غضبیه از برای عاقله تا آن‌که آدمی خود را در مهالکی که عقل حکم به احتراز از آن‌ها کند نیفکند. شجاعت و جهاد، در هر دو حوزه جهاد اصغر و جهاد اکبر، دو مقوله تفکیک‌ناپذیرند. بدون شک، جهاد اصغر بدون شجاعت امکان ندارد. در جهاد اکبر نیز برابر روایت مشهوری که گاه از رسول اعظم (صلی‌الله‌علیه‌وآله) (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷۴، ص ۱۱۴) و گاه از حضرت علی (علیه‌السلام) (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۶۷، ص ۷۶) نقل شده، شجاع‌ترین انسان‌ها کسی است که بتواند در برابر هوای نفس استقامت و بر آن غلبه کند.

ب) خستگی‌ناپذیری

تنبلی، سستی، خستگی، خمودگی، تلف کردن بیهوده عمر و... به هیچ وجه با فرهنگ جهادی و مقاومت اسلامی همگون و هم‌نوا نبوده بلکه در دو جبهه متقابل قرار دارند.

با بررسی آیات قرآن مجید به این مهم دست می‌یابیم که بین جهاد و پرهیز از تنبلی ارتباط مستقیمی وجود دارد. خداوند در قرآن کریم گاه با ارائه نمونه‌هایی از سستی مسلمانان، آثار و ضررهای آن را گوشزد می‌کند که نبرد احد یکی از آن موارد است (آل عمران: ۱۵۲)

همچنین خداوند در آیه ۷۲ از سوره نساء با اشاره به تنبلی برخی به این نکته کلیدی اشاره می‌کند که اینان، نه تنها تنبل‌اند بلکه دیگران را نیز به تنبلی فرا می‌خوانند: «وَإِنَّ مِنْكُمْ لَمَنْ لَيَبْغِضَنَّ فَإِنْ أَصَابَكُمْ مُصِيبَةٌ قَالُوا قَدْ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْنَا إِذْ لَمْ أَكُنْ مَعَهُمْ شَهِيدًا»

واژه لیبطن از ماده «بطؤ» به معنی کندی در حرکت می‌باشد و چنان‌که جمعی از اهل لغت و مفسران ذکر کرده‌اند هم‌معنی لازم و هم متعدی دارد یعنی هم خودشان در حرکت کنند و هم دیگران را تشویق به این کار می‌کنند و شاید با توجه به اینکه جمله از باب تفعیل است فقط معنی متعدی را دارد منتها گاهی خود را وادار به کندی می‌کند و گاهی دیگران را! (مکارم شیرازی و دیگران، ۱۳۷۵، ج ۴، ص ۵)

برخی از مفسران معتقدند منظور از افراد سست‌عنصر در آیه منافقانند (طبرسی، ۱۴۱۵ق، ج ۳، ص ۱۱۴؛ مکارم شیرازی و دیگران، ۱۳۷۵، ج ۴، ص ۵) ولی برخی دیگر از مفسران همانند علامه طباطبایی معتقدند: کلمه «منکم» حکایت از این دارد که کوتاهی‌کنندگان در امر جهاد از مؤمنان بودند نه از منافقان (طباطبایی، ۱۳۹۳ق، ج ۴، ص ۴۱۷). این آیه نیز به خوبی بر این نکته دلالت دارد که خستگی‌ناپذیری از ارکان جهاد در همه زمینه‌هاست.

در بررسی تاریخ نیز به این نتیجه می‌رسیم که بین خستگی‌ناپذیری و جهاد با تقویت مقاومت اسلامی، رابطه تنگاتنگی وجود دارد؛ چنان‌که تنبلی و سستی با روحیه جهادی هیچ‌گاه جمع نمی‌شود. جریان حضرت موسی (علیه السلام) و بنی اسرائیل شاهد مناسبی بر این ادعاست.

ج) مسئولیت‌پذیری

از نگاه اسلام، جامعه همانند پیکر واحدی است و همه باید با یکدلی و مهربانی در راستای برآوردن حاجات و برطرف کردن مشکلات دیگران بکوشند. مسئولیت‌پذیری اجتماعی باعث تقویت جامعه اسلامی می‌شود. پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) می‌فرماید: مؤمنان از نظر مهرورزی و عطوفت نسبت به یکدیگر مانند یک پیکرند که هرگاه عضوی از آن دچار درد

می‌شود سایر اعضا از راه تب و بیداری و ناراحتی همدردی خود را با آن عضو ابراز می‌دارند و به کمکش می‌شتابند (نوری، ۱۴۰۸، ج ۱، ص ۴۲۴؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۷۱، ج ۲، ص ۲۳۴).

همچنین فرمود: کسی که در هر صبحگاهی به امور مسلمانان همت نگمارد و در اندیشه کارهای آنان نباشد از آن‌ها نیست و کسی که بشنود مردی فریاد می‌زند و کمک می‌طلبد و به او کمک نکند؛ مسلمان نیست

(کلینی، ۱۳۷۵، ج ۲، ص ۱۶۴).

مقام معظم رهبری نیز بارها بر مسئولیت‌پذیری فردی و اجتماعی تأکید کرده‌اند به عنوان نمونه فرمودند:

ما هر کداممان در هر جایی که هستیم، باید برای سرنوشت کشور و برای آینده کشور، احساس مسئولیت و تعهد کنیم و بدانیم که می‌توانیم نقش ایفا کنیم... همه باید احساس مسئولیت کنند. با احساس مسئولیت همگانی و همه‌جانبه و با هدایت دستگاه‌های مسئول کشور ... ملت ایران خواهد توانست بر همه مشکلات فائق بیاید.

(۱۳۸۷/۲/۱۱) بیانات در دیدار با مردم شیراز

۳- مؤلفه‌های کنشی یا رفتاری

«بینش» و «گرایش» موجب پیدایش «کنش» یعنی رفتار می‌شود. مؤلفه‌های بینشی و گرایشی فرهنگ جهادی نیز کنش ساز و رفتارآفرین هستند. در ادامه به کنش‌های مقاومت ساز فرهنگ جهادی اشاره می‌کنیم.

الف) مدیریت جهادی

مدیریت را هنر ایجاد هماهنگی و نظارت بر افراد برای رسیدن به هدف معین (جولیوس گولد، ۱۳۸۴، ص ۷۶۶) یا علم و هنر هماهنگ کردن، رهبری و مهار فعالیت‌های دسته‌جمعی برای نیل به هدف‌های مطلوب با حداکثر کارایی دانسته‌اند

(شفیعی و مسعودی، ۱۳۸۵، ص ۹۴)

در قرآن کریم بر مدیریت تأکید شده و از نظر عقل نیز مدیریت، یکی از مهم‌ترین ارکان و بلکه اصلی‌ترین رکن جامعه است. مدیران لایق همیشه جامعه را به سوی اهداف والا سوق داده و مدیران نالایق باعث شکست جوامع و گاه نابودی آن می‌شوند.

با توجه به اهمیت مدیریت جوامع، برای ایجاد فرهنگ جهادی نیز مدیریت و رهبری یکی از عرصه‌های اصلی برای ایجاد فرهنگ جهادی است.

با نگاهی به صدر اسلام در می‌یابیم، مهم‌ترین دلیل ایجاد فرهنگ جهادی در جامعه نبوی، مدیریت جهادی شخص رسول خدا بود. به عنوان نمونه، اولین اقدام پیامبر اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله) ساختن مسجد قبا بود. (ابن

اثیر، ۱۴۰۷ق، ج ۳، ص ۶۳۰؛ قلفشندی، ۱۴۱۱ق، ج ۱، ص ۳۹۷). آن حضرت به همراه دیگر صحابه، به ساخت مسجد همکاری می کرد (دیاربکری، ۱۲۸۳ق، ج ۱، ص ۳۳۸) که نشانه مدیریت جهادی آن حضرت است.

این روش مدیریتی پیامبر در سایر حوزه‌های اجتماعی نیز به‌خوبی نمود و ظهور داشت. آن حضرت در همه حوادث تلخ و شیرین، نمونه و الگوی کاملی از مدیریت جهادی را به نمایش می‌گذاشتند. به‌عنوان نمونه آن حضرت در نبردها از همه یارانش شجاع‌تر و به دشمن نزدیک‌تر بود. حضرت علی (علیه‌السلام) در این مورد می‌فرماید: هنگامی که شعله‌های نبرد برافروخته می‌شد، ما به رسول خدا پناه می‌بردیم و هیچ‌کس از ما [مسلمانان] به دشمن نزدیک‌تر از آن حضرت نبود.

(ابن ابی حدید، ۱۳۷۸ق).

به این ترتیب، حضرت محمد (صلی‌الله‌علیه‌وآله) به مسلمانان و یاران خود عملاً درس استقامت، مبارزه و دفاع از کیان اسلام را می‌آموخت.

فرق این نوع مدیریت که از ترکیب اضافی (جهادی یا اسلامی) برخوردار است، با مدیریت مطلق در این است که مبنای آن را نظام ارزشی اسلام می‌سازد

از بررسی سخنان مقام معظم رهبری نیز می‌توان به این نکته دست یافت که فرهنگ جهادی بدون استقامت مدیران و مدیریت جهادی، امکان‌پذیر نیست. ایشان در این باره می‌فرماید: با حرکت عادی نمی‌شود پیش رفت؛ با حرکت عادی و احیاناً خواب‌آلوده و بی‌حساسیت نمی‌شود کارهای بزرگ را انجام داد؛ یک همت جهادی لازم است، تحرک جهادی و مدیریت جهادی برای کارها لازم است. باید حرکتی که می‌شود، هم علمی باشد، هم پرقدردان باشد، هم با برنامه باشد و هم مجاهدانه باشد. (۱۳۹۲/۱۲/۲۰) ایشان در جای دیگری می‌فرماید:

اگر مدیریت جهادی یا همان کار و تلاش با نیت الهی و مبتنی بر علم و درایت حاکم باشد، مشکلات کشور، در شرایط کنونی فشارهای خباثت‌آمیزِ قدرت‌های جهانی و در شرایط دیگر، قابل حل است و کشور حرکت رو به جلو را ادامه خواهد داد. (۱۳۹۲/۱۲/۲۳)

ب) سرعت عمل

سرعت عمل نیز یکی از مؤلفه‌های مقاومت ساز فرهنگ جهادی است که در آیات نیز به آن اشاره شده و لازمه تقویت مقاومت اسلامی است. خداوند در سوره مؤمنون، چگونگی حال مؤمنان و سرعت کنندگان در خیرات را ضمن چند آیه بازگو می‌کند و صفات اساسی آن‌ها را تشریح

می‌نماید. از جمله می‌فرماید خداوند پس از یادکرد از صفاتی همانند بیمناک بودن از خداوند، ایمان به آیات الهی، پرهیز از شرک و خودبزرگ‌بینی، مؤمنان را کسانی معرفی می‌کند که در خیرات سرعت می‌کنند و از دیگران پیشی می‌گیرند: «أُولَئِكَ يَسَارِعُونَ فِي الْخَيْرَاتِ وَهُمْ لَهَا سَابِقُونَ» (مومنون، ۶۱).

تعبیر به «یسارعون» فعل مضارع از باب «مفاعله» است که استمرار و ثبات را می‌رساند. تعبیر یاد شده وضع حال مؤمنان را در یک مسابقه مستمر که به‌سوی مقصدی بزرگ و پر ارزش انجام می‌شود، مشخص می‌کند و نشان می‌دهد آن‌ها چگونه در برنامه اعمال صالح با یکدیگر رقابت سازنده و مسابقه بی‌وقفه دارند (مکارم شیرازی و دیگران، ۱۳۷۵، ج ۱۴، ص ۲۶۵).

در آیه ۱۴۴ سوره آل عمران نیز بر مسابقه سازنده و رقابت نیکوکارانه در کارهای خیر اشاره می‌کند: به خدا و روز دیگر ایمان می‌آورند امر به معروف و نهی از منکر می‌کنند و در انجام کارهای نیک، پیشی می‌گیرند و آن‌ها از صالحانند.

علاوه بر دو آیه یادشده خداوند به ما دستور می‌دهد در خیرات از یکدیگر پیشی بگیریم: «فَاسْتَبِقُوا الْخَيْرَاتِ» (بقره، ۱۴۸؛ مائده، ۴۸) و در آیاتی از مسلمانان پیشگام و فضیلت آنان سخن می‌گوید (توبه، ۱۰۰)، همگی بر لزوم سرعت عمل دلالت دارد.

مسابقه در خیرات، با مفهوم فرهنگ جهادی عجین است. کسانی که دارای فرهنگ جهادی باشند، سعی می‌کنند همانند مجاهدان جبهه نظامی در رویارویی با دشمن از یکدیگر پیشی بگیرند. تا عقب‌ماندگی‌ها جبران شود. سرعت عمل در حال حاضر و در کشور عزیز ما از اهمیت بیشتری برخوردار است زیرا باعث می‌شود عقب‌ماندگی‌ها با سرعت بیشتری جبران شود؛ از این رو سکان‌دار انقلاب اسلامی بارها بر سرعت بخشی در امور و به‌ویژه بر سرعت پیشرفت علمی تأکید کرده‌اند:

ما داریم در میدان علم پیش می‌رویم؛ خیلی هم افتخار می‌کنیم، ... پیشرفت علمی بلاشک وجود دارد، سرعتش هم خوب است - منتها ما با وجود همین پیشرفتی که داریم، عقیم! این را که نباید خودمان فراموش کنیم؛ ما خیلی عقیم! ما را سالهای

ج) تعاون

یکی دیگر از بایسته‌های مقاومت آفرین در فرهنگ جهادی، داشتن روحیه تعاون و همکاری و در یک‌کلام «کار گروهی» است. تعاون به معنای همیاری و هم‌پشت شدن (دهخدا، ۱۳۷۳، ج ۴، ص ۵۹۵۰)، نصرت دادن و کمک رساندن (مصطفوی، ۱۳۷۴، ج ۸، ص ۲۶۸) و یکدیگر را کمک کردن

است (کفعمی، ۱۴۰۳ق، ص ۴۳۹). قرآن کریم بارها و با اشکال مختلف بر لزوم تعاون بین مؤمنان تأکید کرده است.

یکی از آیاتی که به صراحت همه مؤمنان را به تعاون و همکاری دعوت می‌کند آیه زیر است: «... تَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَ التَّقْوَىٰ وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَ الْعُدْوَانِ وَ اتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ»؛ (مائده، ۲) مقصود آیه این است که جامعه اسلامی، وظیفه دارد بر ایمان و عمل صالح ناشی از خداترسی اجتماع کنند و این همان صلاح و تقوای اجتماعی است و در مقابل آن همکاری بر گناه و تعدی به حقوق مردم و سلب امنیت از جان و مال و ناموس آنان است (طباطبایی، ۱۳۹۳ق، ج ۵، ص ۱۶۳)

آیه ۲۰۰ سوره آل عمران نیز بر لزوم تعاون و استقامت عمومی دلالت دارد: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اصْبِرُوا وَ صَابِرُوا وَ رَابِطُوا وَ اتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ». این آیه شریفه چند دستور آمده است که عمل به آنها در سایه فرهنگ جهادی، تعاون، همگرایی، تعاضد و استقامت اسلامی امکان پذیر و نتیجه آن فلاح و رستگاری جامعه است. دستورهای یادشده عبارت‌اند از: ۱- «اصبروا» یعنی استقامت و صبر و ایستادگی در برابر حوادث ۲- «صابروا» از "مصابره" (باب مفاعله) به معنی صبر و استقامت در برابر صبر و استقامت دیگران و به تعبیر دیگر، همکاری در استقامت است. (رک: مکارم شیرازی و دیگران، ۱۳۷۵، ج ۳، ص ۲۳۴؛ ابن عاشور، ۱۴۲۰ق، ج ۳، ص ۳۱۸. فضل الله، ۱۴۱۹ق، ج ۶، ص ۴۷۵) مصابره و مقاومت یادشده شامل همه عرصه‌های فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی می‌شود. (صادقی تهرانی، ۱۳۶۵ش، ج ۶، ص ۱۳۸) ۳- «رابطوا»، و مصدر آن یعنی رابطه به معنی مراقبت از مرزها آمده است. "رابطه" معنی وسیعی دارد که هرگونه آمادگی برای دفاع از خود و جامعه اسلامی را شامل می‌شود. این مفهوم نیز اجتماعی و دستوری همگانی است که با تعاون امکان تحقق دارد و با استقامت امت اسلام می‌توان به رابطه واقعی رسید. (ابن عاشور، ۱۴۲۰ق، ج ۳، ص ۳۱۸).

بحث و نتیجه گیری

عامل پویایی و حفظ شیعه از زمان پیامبر اکرم (ص) تا زمان حاضر، وجود فرهنگ جهادی و روحیه مجاهدت در بین شیعیان، به ویژه رهبران جامعه، بوده است. این فرهنگ می‌تواند جامعه را در مقابل موانع بی‌شمار پیشرفت مادی و تعالی معنوی - به ویژه دشمنی‌ها و کینه توزی‌ها - ایمن کند. برای دستیابی به این مهم، لازم است شاخص‌های فرهنگ جهادی در جامعه احیا شود. با تمسک به شاخص‌های فرهنگ جهادی (یعنی: اخلاص، تکلیف‌مداری، اطاعت از رهبر، بصیرت، عمل بهنگام و استقامت) می‌توان به کارآمدی فرهنگ جهادی امید بست. البته برای فرهنگ جهادی می‌توان شاخص‌های دیگری نیز بیان داشت که آنچه مهم تر به نظر می‌آید در این نگارش به آن اشاره گردید. برای نظریه پردازی در باره مقاومت اسلامی، که مورد تأکید مقام معظم رهبری قرار دارد، باید همه مؤلفه‌های مقاومت اسلامی واکاوی شود. بین «فرهنگ جهادی» و «مقاومت اسلامی»، رابطه دو سویه و تأثیر و تأثر متقابل وجود دارد. برای تقویت مقاومت اسلامی، باید به مؤلفه‌های سه گانه بینشی، گرایشی و کنشی فرهنگ جهادی توجه شود. خدامحوری، ولایت‌مداری، بصیرت، دشمن شناسی و خودباوری مهمترین مؤلفه‌های بینشی فرهنگ جهادی هستند که در سخنان امام خامنه‌ای نیز به آن اشاره شده است. از میان مؤلفه‌های عاطفی فرهنگ جهادی، شجاعت، خستگی ناپذیری و مسئولیت پذیری، از لوازم اصلی مقاومت جامعه اسلامی است. از بین مؤلفه‌های کنشی فرهنگ جهادی، مدیریت جهادی، سرعت عمل و تعاون در تقویت مقاومت اسلامی نقش کلیدی دارند. در سپهر اندیشه مقام معظم رهبری که مستظهر به آیات کریمه الهی است، فرهنگ جهادی، از زیر ساخت‌ها و لوازم اصلی مقاومت اسلامی می‌باشد. خدامحوری، ولایت‌مداری، بصیرت، دشمن شناسی و خودباوری مهمترین مؤلفه‌های بینشی فرهنگ جهادی هستند که در تقویت مقاومت اسلامی نقش آفرینند. از میان مؤلفه‌های گرایشی فرهنگ جهادی، شجاعت، خستگی ناپذیری و مسئولیت پذیری، از لوازم اصلی مقاومت جامعه اسلامی است. از میان مؤلفه‌های کنشی فرهنگ جهادی، مدیریت جهادی، سرعت عمل و تعاون لازمه مقاومت اسلامی است؛ اما جا دارد پژوهشگران بر روی فرهنگ جهادی و شاخص‌های آن تمرکز کرده، راهکارهای اجرایی شدن آن در جامعه را بیشتر واکاوی و بررسی کنند.

منابع و مآخذ

- ۱- قرآن کریم
- ۲- ابن اثیر، (۱۴۰۷ق) الکامل فی التاریخ، به کوشش القاضی، بیروت، دار الکتب العلمیه .
- ۳- ابن عاشور، (۱۴۲۰ق) التحریر و التنویر، بیروت: مؤسسه التاریخ .
- ۴- ابن منظور، (۱۴۰۸ق) لسان العرب، به کوشش علی شیری، بیروت، دار احیاء التراث العربی .
- ۵- اسلامی، علی (۱۳۸۱) اعتماد به نفس، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی،
- ۶- امام خمینی، سید روح الله، (۱۳۷۸ الف) آداب الصلاة، (م. ۱۳۶۸ ش)، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س).
- ۷- امام خمینی، روح الله، (۱۳۷۸ ب) صحیفه امام، مجموعه آثار امام خمینی (بیانات، پیام‌ها، مصاحبه‌ها، احکام، اجازات شرعی و نامه‌ها) تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س).
- ۸- بیهقی، ابوبکر، (۱۴۰۵ق) دلائل النبوه، بیروت، دارالکتب العلمیه، چاپ اول .
- ۹- بستانی، فؤاد افرام، (۱۳۹۹)، فرهنگ ابجدی، اسلامی، چ دوم، تهران، دفتر نشری فرهنگ اسلامی.
- ۱۰- تهمانوی، محمد علی، (۱۹۹۶ م) موسوعه کشاف اصطلاحات الفنون والعلوم، بیروت، مکتبه لبنان ناشرون.
- ۱۱- حسینی‌پور اردکانی، سیدمجتبی (۱۳۸۹) . نظام حقوقی حاکم بر مؤسسات و نهادهای عمومی غیردولتی تهران: انتشارات جنگل جاودانه.
- ۱۲- جعفرپور کلوری، رشید، (۱۳۸۹)، فرهنگ سیاسی در ایران، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- ۱۳- حسینی، سیدابراهیم، (۱۳۹۱)، جهاد و اصل منع توسل به زور در اسلام و حقوق بین الملل معاصر، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
- ۱۴- طباطبائی، سیدمحمدحسین، (۱۳۷۴)، تفسیر المیزان، ترجمه سیدمحمدباقر موسوی همدانی، چ پنجم، قم، جامعه مدرسین.
- ۱۵- جبعی عاملی، زین الدین، (۱۴۱۰ ق) الروضة البهیة فی شرح اللمعة الدمشقیة، الروضة البهیة، ۹۶۶ ق، مکتبه الداوری، قم .
- ۱۶- خویی، سید ابوالقاسم الموسوی، (۱۴۱۰ ق) منهاج الصالحین، بیست و هشتم، قم، مدینه العلم، مهر .

دیاربکری، حسن بن محمد بن الحسن، (۱۲۸۲ق) تاریخ‌الخمیس فی احوال
انفس النفیس، بیروت: دارالصادر

۱۷-دهخدا، علی اکبر، (۱۳۷۳)، لغت نامه، تهران، دانشگاه تهران.

۱۸-راغب اصفهانی، حسین بن محمد، (۱۳۷۴)، مفردات الفاظ قرآن،
ترجمه غلامرضا خسروی حسینی، چ دوم، تهران، مرتضوی.

۱۹-راغب اصفهانی، حسین، (۱۴۱۲ق) الـمفردات، به کوشش صفوان
داودی، دمشق، دار القلم .

۲۰-روحانی، سید محمد صادق، (۱۴۱۳ق) فقه الصادق علیه‌السلام، قم، دار
الکتاب .

۲۱-سید ابن طاوس، (۱۳۴۸) الـهوف علی قتلی الطفوف، تهران: نشر جهان .

۲۲-شفیعی عین الله و مسعودی عصمت، (۱۳۸۵)، «آشنایی با مدیریت
مشارکتی و نقش آن در بهبود بهره وری»، فصلنامه مدیریت فردا، شماره ۱۵
و ۱۶ .

۲۳-قرشی، علی اکبر، (۱۳۹۸)، قاموس قرآن، چ ششم، تهران، دارالکتب
الاسلامیه.

۲۴-کلینی، محمد (۱۳۷۵ش) کافی: (م.۳۲۹ق.)، به کوشش غفاری، تهران،
دار الکتب الاسلامیه .

۲۵-لواسانی، سیدمحمدرضا؛ آذربایجانی، مسعود؛ (۱۳۹۱) «الگوی اعتماد به
نفس در اخلاق اسلامی»، مجله اسلام و روان شناسی، سال ششم. شماره
۱۰ .

۲۶-میرحسینی، مهدی (۱۳۹۹) . آشنایی با تشکیلات دولت جمهوری
اسلامی ایران تهران: مرکز آموزش مدیریت دولتی

۲۷-محمدی ری شهری، محمد، (۱۳۸۹)، میزان الحکمه، ترجمه حمیدرضا
شیخی، چ یازدهم، قم، دارالحديث.

۲۸-موسوی خمینی، سیدروح الله، (۱۳۶۷)، صحیفه امام، تهران، مؤسسه
تنظیم و نشر آثار امام خمینی(ره).

۲۹-معین، محمد، (۱۳۶۲)، فرهنگ فارسی، چ پنجم، تهران، امیرکبیر .

۳۰-مجلسی، محمدباقر، (۱۴۰۳ ق)، بحارالانوار، بیروت، دار احیاء التراث
العربی .

۳۱-مطهری، مرتضی (۱۳۷۶) مجموعه آثاراستادشهیدمطهری، تهران، صدرا

۳۲-مظاهری، محمدعلی(۱۳۹۰) مثلث ایمان، قم انتشارات دار الحديث،

۳۳-میرعرب، فرج الله، (۱۳۹۴) «تبیین راهبرد «نرمش قهرمانانه» در کلام
رهبر معظم انقلاب»، معرفت سیاسی ، ص ۱۲۷-۱۴۴

- ۳۴- نجفی، محمد بن حسن [آبی تا] جواهر الکلام، به کوشش قوچانی و دیگران، بیروت، دار احیاء التراث العربی .
- ۳۵- نوری، حسین، (۱۴۰۸ق) مستدرک الوسائل، بیروت، آل البيت:.
- ۳۶- نهج البلاغه، (۱۴۱۴ق)، قم، هجرت.
- ۳۷- اخترشهر، علی. (۱۴۰۲). جهاد فرهنگی بستر ساز رسیدن به وضعیت مطلوب انقلاب اسلامی در اندیشه مقام معظم رهبری با تاکید بر فرهنگ انتظار. سیاست متعالیه، ۱۱(۴)، ۹۷-۱۱۶.
- ۳۸- پورصادق، ناصر، ذاکری قزآنی، زهرا. (۱۳۹۴). بررسی تأثیر مدیریت جهادی بر اثربخشی سازمان در سه بعد رهبر، پیرو و زمینه. پژوهش‌های مدیریت منابع انسانی، ۷(۴)، ۹۵-۱۱۶.
- ۳۹- ترک زاده، جعفر، امیری طیبی، مسلم، محمدی، قدرت الله. (۱۳۹۶). تدوین الگوی مدیریت جهادی مبتنی بر بیانات مقام معظم رهبری (دام ظلّه العالی). مطالعات راهبردی بسیج، ۲۰(۷۵)، ۵-۳۰.
- ۴۰- فرهی، علی و سنجقی، محمد ابراهیم و سلطانی، محمدرضا و محمدیان، یداله، (۱۳۹۵)، طراحی الگوی فرهنگ جهادی یکی از نهادهای انقلاب اسلامی. پژوهش‌های مدیریت منابع انسانی، ۸(۲)، ۱-۱۲.
- ۴۱- قائدعلی، حمیدرضا، و سلیمی، غلامرضا. (۱۳۹۹). سیر تطور مدیریت جهادی در نهادهای انقلاب اسلامی (مطالعه موردی جهاد سازندگی). مدیریت و پژوهش‌های دفاعی، ۱۹(۹۰)، ۱۳۷-۱۵۲.
- ۴۲- قرایی آشتیانی، محمدرضا، پورصادق، ناصر. (۱۳۹۸). مقاله پژوهشی: بررسی نقش و تاثیر فرهنگ سازمانی بر مدیریت جهادی با تاکید بر دیدگاه حضرت آیت الله العظمی امام خامنه‌ای (مدظله العالی). مطالعات بین رشته‌ای دانش راهبردی، ۹(۳۷)، ۷-۴۲.